C. Vreede-De Stuers
Kartini: Feiten en ficties

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 121 (1965), no: 2, Leiden, 233-244

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

KARTINI: FEITEN EN FICTIES

Van de hand van de bekende Indonesische auteur Pramoedya Ananta Toer is in 1962 een boekje verschenen over Kartini. De titel *Panggil aku Kartini sadja* heeft hij ontleend aan een brief van Kartini aan Stella Zeehandelaar, waarin zij schrijft: „Noem mij maar Kartini”. Zij is dan twintig jaar oud en deze brief (25 mei 1899) is de eerste van een lange reeks die samen met brieven aan anderen door J. H. Abendanon in 1911 is uitgegeven onder de titel *Door duisternis tot licht*.

Wanneer Stella Zeehandelaar haar om inlichtingen vraagt over de titel Raden Adjeng, geeft zij in een brief van 18 augustus 1899 tot antwoord:

Of ik een prinses ben? Evenmin als jij. De laatste vorst in ons huis, waarvan wij in de mannelijke linie lijnrecht afstammen, is geloof ik al eventjes 25 geslachten ver. Mama, die is nog nauw verwant aan het vorstenhuis van Madoera. Haar overgrootvader was een regerend vorst en hare grootmoe eene ervvorstin.

Sindsdien zijn meerdere van deze brieven door Agnes L. Symmers vertaald en uitgegeven onder de titel *Letters of a Javanese Princess* (1920). Kartini was toen waarschijnlijk volslagen onbekend in Engeland, en de romantische titel is dan vergfelijk voor die tijd. Het is echter te betreuren dat deze is gehandhaafd in de recente heruitgave van deze *Letters* in de Unesco Collection of Representative Works: Indonesian Series (New York, 1964). In haar voorwoord tot deze Amerikaanse uitgave schrijft de cultureel-antropoloog Hildred Geertz: „Although her title, ‘Raden Adjeng’, means literally ‘princess’, she was not actually one in the proper sense of the word...” Het lijkt me niet wel mogelijk vol te houden dat hier van een *letterlijke* vertaling sprake is. Maar zelfs wanneer men een titel, die gebruikt wordt in een bepaalde periode van een gegeven cultuur, tracht *weer te geven* door een titel die in een andere cultuur wordt gebruikt, blijft zulks een hachelijke zaak. Kartini wijst in dezelfde brief niet alleen de titel prinses, maar ook de aansprektitel ‘freule’ voor zich af. P. A. Toer geeft dan ook met zijn *Panggil Aku Kartini sadja* Kartini’s geest het zuiverst weer; de titel van zijn biografie is in alle opzichten verantwoord. Helaas kan niet hetzelfde worden gezegd van de titel dezer recente Amerikaanse uitgave.

Dank zij dit geciteerde brieffragment zijn we dan, met Stella Zeehandelaar, op de hoogte van Kartini's afkomst van vaders zijde, en van die van 'Mama'. Maar wie is deze 'Mama'?

Sedert de eerste uitgave van Kartini's brieven — die, zoals Abendanon in voetnoten vermeldt, niet volledig zijn — heeft H. Bouman in een klein boekje met de titel *Meer licht over Kartini* (1954) de aandacht gevestigd op het feit — verzwegen door Abendanon — dat Kartini „in werkelijkheid niet de dochter was van de Raden Aju, de vrouw van de Regent, hoewel zij deze in haar brieven 'Moeder' noemde." Tot dusver waren al degenen die, zich baserend op Abendanons uitgave, zich met Kartini hadden beziggehouden, ervan uitgegaan dat Kartini, over haar moeder schrijvend, de *raden ajoe* bedoelde. „Haar eigenlijke moeder", vervolgt Bouman, „was een bijvrouw van de regent." (blz. 14). Met zijn 'onthulling' werpt Bouman een nieuw licht op de figuur van Kartini, echter toch weer zo onvoldoende dat ook zijn boekje weer aanleiding heeft gegeven tot misverstand en verkeerde conclusies. Hijzelf laat op zijn vermelding dat Kartini's moeder een bijvrouw van de regent was volgen: „Dit zal er toe hebben bijgedragen dat Kartini scherper enkele misstanden in de Javaanse samenleving aanvoelde." Hij zal hier in de eerste plaats hebben gedacht aan haar heftige uitingen tegen de door de Islam toegestane polygamie. Uit de vermelding dat Kartini het kind van een bijvrouw was zijn ook door anderen gevolgtrekkingen gemaakt. Ik kom hierop later terug.

Echter is de term 'bijvrouw' misleidend. In mijn boek *The Indonesian Woman* (1960) heb ik daarom deze kwalificatie vermeden toen ik, Bouman vermeldend, schreef dat Kartini „was the daughter of one of the wives of the Regent of Djapara, who was not the *raden ajoe*, the principal wife." (blz. 54).

Er is namelijk sprake van een wettig Islamitisch huwelijk tussen de regent van Djapara en Kartini's moeder. Dat polygamie veelvuldig voorkwam in de Javaanse *prijaji*-klasse van Kartini's tijd wordt b.v. bevestigd door de Indonesische cultureel-antropoloog Koentjaraningrat, die in zijn boek *A Preliminary Description of the Javanese Kinship System* (1957) hieraangaande het volgende verklaart:

Polygyny had been customary among the Javanese nobility for centuries before Islam came to Indonesia. [...] At present polygyny is practised in the traditional *prijaji* families of administrative officials [...] In a polygynous Javanese household one wife is considered the first wife socially. This wife is not necessarily the first woman the husband married, but she must be one who comes from his own social level and standing. She is called the *patmi*. The other wives, called *selir*, are always lower class women..." (blz. 66).

Terwijl uit dit citaat blijkt dat er geen sprake is van een 'bijvrouw' in de zin van concubine, zijn andere wetenschappelijke werken helaas minder duidelijk.¹ Zo schrijft Hildred Geertz in haar boek *The Javanese Family* (1961): „When a man keeps a woman in another house, giving her money for food and clothing, the kept woman is called a *selir*.” (blz. 131).

Jammer genoeg is ook Jeanne Cuisinier door de term 'bijvrouw' misleid wanneer zij in haar introductie tot de *Lettres de Raden Adjeng Kartini* (Brieven van Kartini vertaald door Louis-Charles Damais, 1960) schrijft dat Kartini „est *raden* par son père, mais [...] fille de concubine.” Kartini's moeder was geen concubine, maar de eerste wettige echtgenote van de regent van Djapara. Maar Ngasirah — zoals deze vrouw heette — was niet van adel; zij was de dochter van een *hadji*, handelaar in copra, welke de regent, toen deze nog *wedana* van Majong was, aldaar had leren kennen. Zij was dus niet van dezelfde rang als de regent. Het huwelijk zal dan ook niet met groot ceremonieel zijn gesloten. De voorschriften van de Islamitische *nikah* — de *idjab* van de bruijom ten overstaan van de *penghoeloe* en van de bruids *wali* en getuigen — zullen zijn uitgevoerd, en de plechtigheid zal zijn besloten met het gebruikelijke bruiloftsmaal.

Eerst later huwde de regent van Djapara een adellijke vrouw, die de *patni* kon worden en werd aangesproken met de titel *raden ajoe*. Vanuit het oogpunt van rang was deze dus de 'eerste' vrouw. En het is deze 'eerste' vrouw van de regent van Djapara die Kartini in haar brief van 18 augustus 1899 aan Stella Zeehandelaar inleidt als Mama, en van wie zij vertelt dat deze een afstammeling is van een oud Madoerees vorstengeslacht. Is hier sprake van een opzettelijke mystificatie? Geneert Kartini zich voor haar eigen afkomst van moeders zijde? Dit lijkt onwaarschijnlijk in het geval van een meisje dat zo openhartig en heftig uitweidt over verschillende misstanden in het familieleven van de Javaanse adel van haar tijd. Heeft Kartini de ervaring dat de monogame Hollanders zich niet kunnen verplaatsen in een situatie waarin twee vrouwen ieder als wettige echtgenote en moeder haar rol vervullen in één en hetzelfde huishouden? En zweeg zij daarom? Of zijn er brieven of fragmenten, die hierover opheldering hadden kunnen geven, weggeraakt?

Hoe het ook zij, Bouman heeft met zijn vermelding dat Kartini het

¹ In zijn glossarium geeft Koentjaraningrat de volgende omschrijving van *selir*: “lower status wives in a Javanese polygynous family”.

kind van een bijvrouw was de werkelijkheid geweld aangedaan. Dat Kartini, zoals Jeanne Cuisinier veronderstelt, niet geweten zou hebben dat de *raden ajoe* haar moeder niet was — hetgeen zou kunnen worden afgeleid uit het feit dat Kartini deze in haar brieven moeder noemt — kunnen wij niet aannemen, en wel om de volgende redenen.² Bouman maakt in zijn boekje geen melding van het feit dat van de elf kinderen van de regent van Djapara er acht, waaronder Kartini, van zijn — sociaal gesproken — 'tweede' vrouw afkomstig zijn, en drie, allen meisjes, van de *raden ajoe*. Voordat hij met de laatste was getrouwd had hij een zoon gehad van zijn 'tweede' vrouw. Eerst nadat hij van de *raden ajoe* een dochter had gekregen werden hem van zijn 'tweede' vrouw achtereenvolgens twee zonen en twee dochters geboren waarvan Kartini de oudste was. Daarop kreeg de *raden ajoe* weer twee dochters en de 'tweede' vrouw nog drie zonen. Terwijl aldus de *raden ajoe* slechts drie dochters ter wereld had gebracht, kreeg Kartini's moeder vijf zonen en drie dochters.

Een kleinzoon van de regent van Djapara en van diens 'tweede' vrouw, die via zijn zoon drs. M. P. S. Tjondronegoro (toen deze in Amsterdam studeerde) de gegevens verstrekke, voegt hieraan toe dat de Nederlanders, die in Djapara geregeld door de regent in zijn *kaboepaten* werden ontvangen, zeer wel op de hoogte waren van de situatie.³ Dat wil zeggen, zij beschouwden de moeder van Kartini, wier rol het niet was om te ontvangen, als bijvrouw, zonder zich te verdiepen in haar wettelijke positie en de verhoudingen en rolverdeling van het Javaanse familielevens. Had Bouman melding gemaakt van het feit dat Kartini een van de vele kinderen van de enige 'second lady' (en niet van een 'bijvrouw') was geweest, dan zou het beeld dat men zich sinds dien van haar situatie heeft gevormd — n.l. als zou zij een bijzonder geval in het gezin van de regent zijn geweest — minder aan-

² Wanneer Jeanne Cuisinier schrijft dat Kartini haar ook „Petite Mère”, Moedertje, noemt, vergist zij zich. Moedertje was een benaming voor Mevrouw M. C. E. Ovink-Soer, vrouw van een bestuursambtenaar, met wie zij veel contact heeft gehad.

³ Dit werd ook reeds vermeld door Prof. Wertheim in zijn bespreking van L. H. Palmier's *Social Status and Power in Java* (in Bijdr. T., L. & V., 117; 1961) zonder dat hij de naam van zijn zegsman prijs gaf. Ik geloof geen onbescheidenheid te begaan door hier mede te delen wie de zegsman was, aangezien mij, bij het verstrekken van de gegevens, door de betrokkenen generlei geheimhouding is opgelegd. De Heer A. van Marle maakte mij opmerkzaam op een vermelding in *De Nederlandsche Ridderorden; 1900-1936*, 2de deel (1937), blz. 899, waar wordt bericht dat Kartini's jongere zuster Kardinah in 1881 te Djapara is geboren, als dochter van Mas Adjeng Ngasirah en van de regent van Djapara. In officiële stukken is deze 'tweede' vrouw van de regent dus niet weggemoffeld.

leiding hebben gegeven tot verder misverstand over haar verhouding tot moeder, broers en zusters.

Bouman schrijft over een conflict tussen de *raden ajoe* en Kartini (blz. 15). Dat hij daarin een conflict tussen generaties ziet lijkt me juist, evenals het conflict tussen haar en haar oudste (volle) broer en haar oudste (half-)zuster het gevolg van leeftijdsverschil was. Maar was de moeder die haar niet begreep wel, zoals Bouman veronderstelt, de *raden ajoe*? Wanneer wij Kartini's brief, gedateerd augustus 1900, aan mevrouw R. M. Abendanon-Mandri aandachtig overlezen, dan vernemen wij uit deze brief, die als een verhaal is opgesteld, hoe haar oudste broer haar tyranniseerde, maar dat zij nog erger leed onder haar moeders houding, want „deze sloot voor haar [Kartini] haar hart omdat hare denkeelden lijnrecht stonden tegenover die van haar kind.” Is hier sprake van de *raden ajoe*? Nee! Want iets verder in hetzelfde stuk lezen wij:

Een broertje was geboren. En dit hulpeloze wicht hield Ni [Kartini] van een groot kwaad terug... Zij was hard op weg om een slecht kind voor Moeder te worden. Zij sloot al meer en meer haar hartje voor haar. Een klein broertje deed de poorten van dat hartje weder openspringen voor Moeder. [...] Moeder had donkere kringen onder de ogen, zag er zwak en afgetoht uit, en broertje deed dat, broertje, [...] dat haar 's nachts keer op keer wakker riep. En tòch, hoe lastig broertje ook was, nooit zag zij enige wrevel op Moeders gelaat. [...] Was zij ook eens niet zo klein en hulpeloos als broertje geweest? en had haar moedertje zich toen niet afgesloofd om haar? [...] De ijskorst om Ni's hart smolt en warm klopte 't weer voor de vrouw, die haar 't leven schonk [...] Zij was eens helemaal van Moeder geweest, zoals broertje nu; ze kon zonder Moeder niet bestaan; toen waren die boeken, enz. enz. gekomen en hadden haar van háár vervreemd. Moeder moet wel geleden hebben.

Kartini's eigen moeder dus, niet de *raden ajoe*, die trouwens — dat weten we nu — geen zonen heeft gehad.

Er is hier dus sprake van conflict tussen generaties. Of er een conflict tussen de stiefmoeder en stiefkinderen heeft bestaan, of tussen de twee moeders onderling, is uit de tekst van Kartini's brieven niet op te maken. Hebben de beide vrouwen, beiden volwaardig echtgenote in in Islamitische zin — waarvan de Heer Tjondronegoro vermeldt dat ieder haar eigen rol, vastgelegd door de *adat*, had te vervullen met een eigen taak en eigen verantwoordelijkheid —, te lijden gehad van de gedeelde genegenheid van de regent? Als vrouw ben ik geneigd te antwoorden: ja, beiden. En ik geloof niet dat deze zienswijze uitsluitend kan worden verklaard uit het feit dat een Westerse, niet-Islamitische vrouw dit zegt. Kartini zelf is nergens heftiger geweest dan in haar veroordeling van polygamie. De vrouwen uit haar tijd, die hieronder leden, zwegen. Kartini sprak dit leed uit, en was daarin modern,

haar tijd vooruit, een voorloopster van de Indonesische vrouwenbeweging.

Bouman is niet de enige die de tijdelijke verwijdering tussen Kartini en haar moeder heeft opgevat en verklaard als het conflict tussen haar en haar stiefmoeder, de *raden ajoe*, en van daaruit verder alles heeft geïnterpreteerd. Want wat schrijft Hildred Geertz in haar inleiding tot de *Letters of a Javanese Princess*? Na melding te hebben gemaakt van de nauwe band tussen Kartini en haar broer Kartono, gaat zij voort:

Moreover, they too, probably alone among the other children of the Regent, had a different mother, one of his secondary wives. The similarity in their names, Kartini and Kartono, reflects this common maternal tie. Kartini never mentions her real mother (perhaps she died when Kartini was very young?) and the woman that Kartini calls Mother throughout these letters is actually her foster mother, the first and most purebred wife of the Regent. This fact, perhaps, in part explains the chilly aloofness that she held toward Kartini — but only in part — for there were fundamental differences between Kartini and her foster mother in cultural background, and especially in education. (blz. 12).

Ngasirah, moeder van Kartono en Kartini én van nog zes andere kinderen met geheel verschillende namen (hiermee vervalt het argument van de gelijkkluidende namen), was niet „één van . . .” maar *de* ‘second lady’. Hildred Geertz laat zich trouwens verder niet uit over de andere ‘secondary wives’; evenmin deelt zij mee hoe zij zich de verdeling der overige kinderen over de verschillende vrouwen had gedacht. Of beschouwt zij alleen de *raden ajoe* als moeder van de andere kinderen?

Hildred Geertz gaat er dus van uit dat de enige vrouw die door Kartini moeder wordt genoemd de *raden ajoe* moet zijn. Wanneer wij afgaan op L. H. Palmier zou zij gelijk kunnen hebben, want deze auteur schrijft nl. (*Social status and power in Java*, blz. 54) dat in het *prijaji*-milieu de *padmi* „was ‘mother’ to all his [i.e. the nobleman’s] children, even to those born by the secondary wives, whom they all referred to as ‘aunts’”. Het geval wil echter dat Kartini zelf in één van haar brieven (31 dec. 1901, aan mevrouw Abendanon) vermeldt hoe een andere regentsdochter haar vraagt: „Hoeveel moeders hebt U?”, om daarna het aantal ‘moeders’ dat zij zelf heeft aan Kartini mee te delen. Hiermede wordt dus het classificatore principe voor eenzelfde generatie van bloed- en aanverwanten uitgebreid tot stiefmoeders, die men hetzij bij de ‘tantes’ (zie Palmer) hetzij bij de ‘moeders’ indeelt (zoals Kartini en haar tijdgenoten doen). Waarom zou men zich in een studie over Kartini niet houden aan hetgeen zij zelf als gebruikelijk opgeeft?

Waarom is het verder noodzakelijk aan te nemen, zoals Hildred Geertz doet, dat Kartini door de *raden ajoe* met kille gereserveerdheid

moet zijn behandeld? Het cliché van de hooghartige adellijke dame? Of een door de Javaanse etikette aan de *raden ajoe* opgelegde gedragslijn? Uit Kartini's brieven blijkt nergens dat zij met kille gereserveerdheid zou zijn behandeld; zij spreekt alleen van onbegrip. Hildred Geertz's 'verklaring' voor de veronderstelde koele houding van de *raden ajoe* is dat deze 'most purebred wife' van de regent een geheel andere opvoeding heeft genoten dan Kartini zelf. Maar, ofschoon dit uiteraard juist kan zijn als gevolg van generatie-verschil, lijkt mij dit op zichzelf toch geen voldoende verklaring voor de door Hildred Geertz gesuggereerde 'chilly aloofness'.

Wat de culturele achtergrond en opvoeding betreft is de kloof tussen Kartini en haar eigen moeder, buiten een *kaboepaten* opgegroeid, groter dan tussen haar en de *raden ajoe*, die evenals zijzelf een opvoeding in de *kaboepaten* heeft genoten. Het onbegrip van haar eigen moeder over haar wens om zich te ontwikkelen („toen waren die boeken gekomen”) en de vervreemding tussen haar beiden hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen om Kartini's aandacht voor feodale misstanden in het Javaanse familieleven te scherpen. Om echter uit het enkele feit dat Kartini, zoals P. Ananta Toer het noemt, het kind van een plebejische moeder is, te verklaren dat zij de vooruitstrevende rol heeft gespeeld die haar kenmerkt als een van de voorlopers van de nationale beweging — niet los te zien van een sociale revolutie — heeft echter wederom een vertekend beeld tot resultaat. Want hierin wordt aan de grote invloed welke Kartini's vader op haar ontwikkeling heeft gehad voorbijgegaan. Toer ontkent niet dat tussen vader en dochter een nauwe band bestond, maar de verklaring die hij hiervoor geeft, berust, evenals de argumenten welke hij gebruikt om Kartini's vermeende bijzondere plaats in de familie van de regent aannemelijk te maken, op onjuiste gegevens, zoals hierna zal blijken.

Kartini's moeder zou de dochter zijn van een suikerfabrieksarbeider (blz. 33, ofschoon Toer in de stamboom die hij op blz. 37 geeft van *mandoer* spreekt). Haar familie bericht, zoals reeds gezegd, dat zij de dochter van een *hadji* was, een kleine handelaar die op een van de minuscule eilandjes in de baai van Djapara een klappertuin bezat. In het midden latend wat hiervan de conclusie moet zijn, wil ik dan verder met de mij ter beschikking staande gegevens melding maken van een ernstige fout in Toer's verhaal, dat zijn hele betoog op losse schroeven zet.

Kartini's kindertijd behandelend, schrijft hij dat haar moeder vermoedelijk geheel van het toneel van het familieleven van de regent is

verdwenen, omdat de overige zes kinderen, na haar geboren, ter wereld zijn gebracht door de andere moeder, de 'concurrente' van Kartini's eigen moeder. De stamboom welke Toer met deze gegevens, van het gezin van de regent opzet is echter onjuist. Ik laat hieronder een stamboom volgen, welke is gebaseerd op de gegevens van mijn hierboven vermelde informant.

De nummering van de elf kinderen van de regent van Djapara duidt de volgorde aan waarin zij zijn geboren. Hieruit blijkt (1) dat, voordat Kartini werd geboren, de regent drie kinderen van Kartini's moeder had en één kind van de *raden ajoe*. Voorts (2) wordt hieruit duidelijk dat, na Kartini's geboorte, haar eigen moeder nog vier kinderen kreeg

en de *raden ajoe* twee, en niet, zoals Toer beweert, alle zes kinderen die nog in het gezin werden geboren.⁴

Uitgaande van een onjuiste veronderstelling dat de regent van Djapara na Kartini alleen nog maar kinderen van de *raden ajoe* zou hebben gehad, vraagt Toer zich dan af of Kartini door haar eigen moeder is opgevoed of door haar stiefmoeder. Hij meent dat er belangrijke aanwijzingen zijn om te veronderstellen dat haar moeder geheel uit het huishouden van de regent is verdwenen. Immers, zo schrijft hij, Kartini noemt haar moeder nooit, en van een zo openhartig meisje als Kartini kan men niet aannemen dat zij dit opzettelijk zou hebben verzwegen. Maar, gaat Toer dan verder, wanneer wij voor een ogenblik aannemen dat zij, althans gedurende haar kinderjaren, haar moeder nog wél bij zich zou hebben gehad, dan is het mogelijk dat zij dit heeft verzwegen om haar vader, van wie zij zoveel hield, niet te betrekken in haar heftige aanvallen tegen polygamie. Dit is niet onmogelijk. Maar de slotconclusie van Toer (blz. 57) is dan toch weer te weinig gefundeerd om deze te kunnen onderschrijven. Hij schrijft namelijk:

Hieruit kan men afleiden dat Kartini [...] zich wel moest afkeren van de twee moeders, haar eigen moeder en haar stiefmoeder, wegens de rivaliteit die er tussen deze vrouwen bestond, en zich bij haar vader aansloot. De rivaliteit tussen de moeders was de oorzaak van het tekort aan liefde van haar, die ieder kind nodig heeft. Deze liefde kon haar vader haar slechts geven, die niet betrokken was in de strijd tussen de twee echtgenoten.

Waaruit blijkt dat zij tekort aan liefde ontving van deze vrouwen, of van één van beide? Weinig begrip voor haar vooruitstrevende ideeën, ja! Maar niet, zoals Bouman zegt, van de zijde van de *raden ajoe*. Van een tijdelijke verwijdering tussen Kartini en haar eigen moeder kan men, gezien het bovenvermelde citaat, wel spreken. Maar uit ditzelfde citaat blijkt ook dat er wederzijdse genegenheid tussen moeder en dochter bestond.

⁴ Kartini zelf zet ons in haar, reeds door mij vermelde brief van 25 mei 1899 een andere rekensom voor, als zij schrijft: „Ik ben de oudste of eigenlijk de tweede dochter van den Regent van Japara, en heb vijf broers en zusters.” Hoe moeten wij nu tellen? Eén dochter, getrouwd, is uit huis. Dan is er Kartini. Dat zijn twee dochters. Gelukkig helpt zij ons iets verder in dezelfde brief op weg: „de jongste mijner drie oudere broers bevindt zich [...] in Nederland, de twee anderen zijn in 's Lands dienst.” Dit impliceert dat er ook nog jongere broers zijn. Dan schrijft zij weer: „Wij meisjes...”, enz. Dat zijn dan de dochters die nog in de *kaboepaten* zijn. Ik neem daarom aan dat Kartini met ‘vijf broers en zusters’ bedoeld heeft te zeggen ‘vijf broers en vijf zusters’.

De ‘vertaling’ van deze passage door Agnes L. Symmers — een vertaling welke in de Amerikaanse uitgave van 1964 is gehandhaafd — luidt, om voor mij onverklaarbare redenen, als volgt: „I am the eldest of the three unmarried daughters of the Regent of Japara, and have six brothers and sisters.”

Zou, zonder dat men al te ingewikkeld gaat fantaseren, Kartini's band met haar vader niet veeleer kunnen worden verklaard uit hun gelijkgerichte belangstelling voor de sociale emancipatie van het volk van Java, een belangstelling die trouwens in Kartini is wakkergeroepen door haar Vader? Wanneer wij, zonder onze fantasie een ongeoorloofd vrije loop te laten, zo objectief mogelijk nagaan welke personen haar vurige vrijheidszin het minst begrepen, dan kunnen wij uit haar woorden slechts opmaken dat deze haar eigen moeder, haar volle oudste broer en haar oudste halfzuster moeten zijn geweest in een bepaalde periode van haar leven. We hebben hier dus veeleer te maken met een leeftijds- en generatie-conflict, waarop haar verhouding tot haar vader een gunstige uitzondering maakt. Deze veronderstelling wordt bevestigd door het bekende feit van de nauwe verbondenheid van Kartini met haar twee jongere zusjes, haar halfzusje Roekmini en haar volle zusje Kardinah, die in leeftijd nauwelijks van haar verschilden. Deze drie meisjes schreven samen in het blad *De Echo* stukjes onder het pseudoniem 'Tiga saudara', de drie gezusters. Onafscheidelijk van elkaar waren deze drie meisjes, dochters van verschillende moeders. Kartini spreekt van 'driebond' en 'klaverblaadje' in haar brieven. Wanneer haar zusje Kardinah begin 1902 wordt uitgehuwelijkt, zijn de twee overgebleven halfzusjes nog meer op elkaar aangewezen.

Er werd geen onderscheid gemaakt in de opvoeding van de kinderen. „Despite the fact that children of the *patmi* are considered to be higher in rank than the children of the *selir*”, schrijft Koentjaraningrat, „they have no special prerogatives or privileges in the household, where they fall within the regular age-levels ranking of the sibling group”. (blz. 66)

In haar eerdergenoemde brief van 18 augustus 1899 aan Stella Zeehandelaar schrijft Kartini:

Een jonger zusje of broertje van me mag mij niet voorbijgaan, of moet dit over de grond kruipend doen... Tegen mij mogen mijne jongere broers of zusters geen jij of je zeggen, en alleen in 't hoogjavaansch mogen zij mij aanspreken [...]. Tegen mijn oudere broers en zusters neem ik alle vormen trouw in acht.

Blijkt hieruit niet overduidelijk dat er van enig onderscheid tussen kinderen van 'first' en 'second lady' geen sprake is, maar alleen onderscheid in leeftijdsgroepen? Wel openbaart zich ook hier weer Kartini's onafhankelijke geest, wanneer zij in dezelfde brief doorgaat: „Maar van mij af beginnend breken wij geheel met alle vormen [...]. Onder ons geen stijfheid [...]. De zusjes zeggen jij en jou tegen mij en spreken dezelfde taal als ik.” Het lijkt me geforceerd om deze onafhankelijkheid van geest alleen maar te verklaren uit het feit dat Kartini de dochter

van de 'tweede' vrouw is. En al die andere kinderen van haar eigen moeder dan, waaronder de stijve oudste broer? En hoe moeten wij dan Roekmini, het vol-adellijke zusje van het drietal, beschouwen, het meisje dat zo enthousiast Kartini's 'medeplichtige' is geweest? Samen richten de zusjes een klasje op, waarin zij les geven aan kinderen uit de naaste omgeving. Samen beramen zij plannen om verder te studeren. De beide meisjes zijn onafscheidelijk geworden. En daarom heb ik een sterk vermoeden dat de Moeder die Kartini in haar brieven van resp. 12 juli (aan mevrouw Ovink) en 15 juli 1902 (aan mevrouw Abendanon) noemt de *raden ajoe* moet zijn, Roekmini's moeder. „Vader en Moeder hebben beiden hunne volle toestemming gegeven [...] Wij zijn niet van elkaar vervreemd, nu het tot een verklaring is gekomen tusschen Mama en ons.” Er ligt geen *bewijs* in dit citaat besloten. Maar dat beide meisjes om naar Nederland te gaan voor verdere studie toestemming zijn gaan vragen aan de *raden ajoe* ligt toch meer voor de hand dan dat zij daarvoor naar Kartini's moeder zouden zijn gegaan.

In zijn behoefte om in Kartini vooral het kind van het 'gewone volk' te zien gaat P. A. Toer zelfs zover om uit haar gelaatstrekken te bewijzen dat zij veeleer een 'volkskind' is dan de telg uit een oud-adellijk geslacht. Ook al verklaart hij uitdrukkelijk geen raciale bewijsvoering te willen gebruiken, hij ontkomt er toch niet aan wanneer hij, de portretten van Kartini, haar vader en grootvader vergelijkend, beweert dat — bij een ontegenzeggelijke gelijkenis in gelaatsvorm en ogen — de neus van Kartini geheel anders is. De hoge, spitse en smalle neus van haar voorouders, die ons, zo schrijft Toer, herinnert aan de Hindoe-Javaanse tijd, deze neus, die onder het gewone volk niet voorkomt, mist Kartini. Haar 'plebejische' neus heeft zij dan van haar moeder, „een vrouw voortgekomen uit het gewone volk”. (blz. 38)

Ik heb lang op de ter beschikking staande foto's getuurd en zou het liefst de portretten van alle elf kinderen anoniem op een rijtje hebben gezet om deze vervolgens in te delen: plebejische neus, adellijke neus. Er zouden dan misschien wel eens kinderen in het verkeerde vakje terecht zijn gekomen. Want — om met dit overigens weinig serieuze spelletje door te gaan — er zouden onder de kinderen van de regent en zijn *raden ajoe*, of onder die van de regents vader en diens *raden ajoe*, enz., vermoedelijk ook wel 'volksneuzen' zijn te vinden. Het is immers lang niet uitgesloten dat in het voorgeslacht van de regent en van de *raden ajoe* niet-adellijke vrouwen als moeders van adellijke zonen en dochters zijn voorgekomen? Daarom dient de opmerking van Hildred Geertz dat de 'first lady' van de regent „the most purebred

wife" is, niet al te letterlijk te worden opgevat, zolang deze niet wordt gesteund door een volledige stamboom.

Interessanter dan gemeenplaatsen over neuzen en adellijke of plebejische gedragingen is het feit dat op Java van oudsher menghuwelijken hebben plaatsgevonden tussen adellijke mannen en niet-adellijke vrouwen, en dat de kinderen uit dergelijke verbintenissen gelijke kansen hadden wat de opvoeding betreft. Het zou ook zeker interessant zijn na te gaan in hoeverre deze wettig erkende bloedsbanden tussen adel en volk sociaal van invloed zijn geweest.⁵

Wat ons onderwerp betreft, wij weten dat Kartini's vader vooruitstrevend was, en haar heeft gesteund in haar plannen om verder te studeren. Ook weten wij uit haar brieven dat hij geleden heeft onder de laster die in eigen Javaanse kring de ronde deed over het 'vrijgevochten' gedrag van Kartini, en daarom gearzeld heeft zijn oogappel bloot te stellen aan een al te moeilijke situatie. Heeft hij haar daarom vrij plotseling uitgehuwelijkt, van mening dat zij als getrouwde vrouw beter in staat zou zijn haar doel te bereiken dan in haar toen nog zo kwetsbare positie van jong meisje?

„Vader heeft zijn kinderen, zoons en dochters, tot denkende wezens gevormd”, schrijft Kartini op 20 november 1901 aan Stella. Dit tekent de vader zowel als de dochter.

Van Kartini zelf weten wij met zekerheid dat zij in haar kortstondig leven, geschokt door allerlei sociale misstanden, zonder aflaten heeft geijverd voor de vooruitgang van haar volk dank zij de opvoeding en vrijwording van de vrouw.

CORA VREEDE-DE STUERS

⁵ De Heer A. van Marle verwijst mij, met betrekking tot het sociologisch belang van de vraag hoe dikwijls men bij regentsbenoemingen te maken heeft gehad met een zoon van de 'second lady', in dit verband mede naar het geval van de vorsten Pakoe Boewono's VI en VIII en Pakoe Alams I en V, die alle vier zonen van 'bijvrouwen' zijn geweest.